

Nyerges Gábor Ádám

Biográfia és én-konstruálás Orbán Ottó életművében

A „soha el nem készülő önéletrajz”

Orbán Ottó életművének legátfogóbb tendenciája minden bizonnyal az önéletírás kísérlete, illetve kísérletei. Ez nemcsak a versek tematikai áttekintése során észlelhető tapasztalat, melyet az önéletrajzi jellegű leírások sokasága bizonyít, hanem Orbán Ottó számos olyan nagy vagy nagyobb lírai kompozíciója, melynek fő szövegszervező eleme a biográfiai tematika (ilyen például a *Gyökér a földben* című versciklus, de az 1983-as *Helyzetünk az óceánon* kötet is, melynek már – kettős – műfaji meghatározása [Versregény. Válogatott prózaversek] sem lényegtelen e szempontból¹) is mutat. Az alábbi, a szerző élete vége felé készült nyilatkozat is alátámasztja, hogy Orbán Ottó maga is életműve hiányos-hiányzó, de töredékeiben-töredékességében mégis meglévő, alapvető fontosságú elemének tartotta

1 Egy jóval részletesebb, teljesebb felsorolást ld. Prágai Tamásnál: „A személyes élettörténet tehát egyfelől nyersanyag, amivel a költő dolgozhat. Ehhez az anyaghoz újból és újból visszatér. Ez a stratégia leginkább az Emberáldozat (1973) Gyökér a földben prózaversciklusától jelenik meg folyamatosan az életműben – ennek már véleményem szerint poétikai szempontból előzménye a Szigetek (1962–1963), illetve a Csillagöv (1966–1968) ciklus – ennek része az az R. Z. című vers, melyet önéletírásában maga is a Gyökér a földben előzményének tart; majd továbbíródik a Királysír (1971–1972), a Szigetvilág (1974), A folytatás (1975–1976), Az új világ (1978–1979), majd, már verssorokba tördelt formában, a Sárkányvér ciklusaiban (1982; 1983–1986; 1986–1988; 1988–1991); de a kilencvenes évek közéleti költészete után ehhez az önértelmező formához tér vissza a Tudósítás a kés alól (2001–2002) verseiben. Bár tartalomjegyzéke kicsit bővebb, nagyjából e korpusz anyagából állt össze a *Helyzetünk az óceánon – Versregény* (válogatott prózaversek) anyaga (Magvető, 1983). Ez Orbán fő verstípusa.” Prágai Tamás, „Az ürességet töltöttem belém...”. Orbán Ottó összegyűjtött verseit lapozgató, Kortárs, 2005/1., online: <http://epa.niif.hu/00300/00381/00089/pragai.htm> (letöltve: 2017.11.03.)

2 Ahogy ugyancsak sokatmondó Kulcsár Szabó Ernő a kötetről írt korabeli folyóirat-kritikájának címe is: *Szemlélettörténet versprózában*, valamint néhány ugyancsak idevágó megállapítása: „A mű történet-jellege mégsem a »regényiségben«, hanem a prózaversekből kirajzolódó szemlélettörténetben és az Orbán-féle magatartásmodell folyamatszerű leképezésében ragadható meg. Éppen a lírai indefinitívitás következtében olvasható ez a könyv úgy, mint lírai családörténet, mint költői curriculum vitae, de úgy is, mint a legújabb magyar történelem tragikus-ironikus lírai epizódosora, sőt, esetleg akár az egyetemes történelemre vonatkozó reflexiók gyűjteménye gyanánt is. (...) A kötet prózaverseit lényegében két műteremtő elv alakítja, s mindkettő endogén fejlődésű minőség Orbán Ottó költészetében: az önéletrajzi személyesség és a metaforizált tárgyszerűség egyidejű jelenléte az ironizáló karakterű, de elemeit tekintve rendkívül összetett hanghordozásban. Az önéletrajzi elem, s vele a versbeszéd személyessége különös módon nem az én kiemelését, kitüntetését szolgálja, de nem is az objektivizmus híres Michaud-féle elvére (»Az ÉN nem egyéb egyensúlyi helyzetnél«) rímelt: ha lehet, a legbensőbb lírai tartalom hordozója ez Orbánnál, csaknem azzal a lélektani logikával, amellyel Emil Staiger határozta meg líraiság, belsővé válás és emlékezet (Erinnerung, »Innerlich-Werden«) egybefonódását. Persze, ez a személyesség inkább a jelentéssé emelt emlékkép, epizód lírai hitelességének letéteményese, ugyanakkor, funkciója szerint a szubjektív alanyiség ellensúlya is; mintegy ellenőrzése alá vonja, reflektálja a közvetlen beszédhelyzetet.” Kulcsár Szabó Ernő, *Szemlélettörténet versprózában*, Jelenkor, 1984/5., 474–476.

mind az életrajziségot, mind pedig egy nagy, egységes, „teljes” önéletírás (akár) prózában történő megalkotását. Egyszersmind azt is, hogy (2000-ig, tehát az interjú készültéig megírt) addigi életművére lényegében e létrehozni tervezett-vágyott, nagylélegzetű önéletrajzi műhöz hasonló jellegű és funkciójú egységként is tekintett³ – s ez a szemlélet a recepciótól sem teljesen idegen⁴ (voltaképp a pálya egésze során keletkezett versekből szilánkszerűen, töredékesen egy többé-kevésbé egységes önéletrajzi narratíva műegészsként is szemlélhető, azzá is összeállítható feldolgozásaként):

„– Újra és újra kiderül, hogy sodró lendületű, sok fénytörésben játszó, izgalmas prózát is tud írni. Legutóbb gyógyulásának krónikája az ÉS-ben győzött meg erről. Köteteiben szétszórva már olvashatók egy lehetséges emlékirat némely részletei. Tervezi-e, hogy egyszer megírja az egészet, egyben, folyamatosan?

– Azt hiszem, hogy ez a valószínűleg soha el nem készülő önéletrajz az írói becsvágy ábrándképe marad, holott sok éve gyűjtöm hozzá a dokumentumanyagot, folyóiratokat, lapokat, leveleket. Egyvalamit nem sikerült összegyűjtenem, az elszántságot, hogy nekifogjak egy ilyen hosszú távú vállalkozásnak. Regényterjedelmű prózához különleges indíttatás kell, ilyen egy volt eddigi írói életében: India. Ahogy versesköteteimben, ebben a könyvemben is sok önéletrajzi részlet található: lehet, hogy az igazi önéletrajzom ezek összeolvasásából fog kikerekedni. Emellett szól az is, hogy a verseimből kiolvasható önéletrajz noha szaggatott, nem töredékes – a versek sora folyamatosan rakja ki egy élet képeit a gyerekkortól a mai napig, és prózaszerűbben teszi ezt, mint a költői életművek többsége. Mindez persze sovány vigasz. Meg kéne írni: »egyben, folyamatosan«, tudom, a fene egye meg!⁵

Miközben a magától értetődő (noha leegyszerűsítő megfogalmazásában esetleg félrevezető, torzító) kérdésre (*miről* szólnak Orbán Ottó versei?) az életmű minden egyes darabjára egyaránt helytálló válasz természetesen nem adható, ha azt vizsgáljuk, hogy van-e olyan tematika, amely tendenciaszerűen a pálya lényegében minden egyes szakaszában egyforma erővel hatott és alakította a létrejövő Orbán-oeuvre-t, a (kisebb-nagyobb egységekben feldolgozott) önéletírási szándék folyamatos munkálására lehetünk figyelmesek. E szándék nemcsak a versek tematikai „kategorizálásából” rekonstruálható (tehát: vélelmezhető), hanem bizonyíthatóan Orbán alkotói koncepciójának is fontos, tudatosan kidolgozni, megvalósítani igyekezett része is volt (pl. „Válogatott verseim kötete kordokumentum, családregény és önéletrajz keveréke versekben”.⁶ vagy: „Sokat írtam erről [ti. „a felnőtté válás keservei”-ről – Ny. G. Á.], és a nyomai megtalálhatók a különféle kötetekben, nagyon sok lenyo-

3 Ezt igazolja például az 1998-ban *A magyar költészet kincsestára* sorozatban (a szerző saját kezű válogatásában) megjelent Orbán Ottó-kötet Orbán jegyezte utószavában leírt életmű-szemlélet is (nem csak a konkrét kötetbeli válogatásra vonatkozathatóan): „A gyűjtemény versei nagyjából időrendben követik egymást, de nincsenek szoros időrendbe állítva. Az egymást folyamatosan követő verseskötetek egy-, két-, többéves időhatárán belül nem az egyes versek keletkezési dátumát tekinttem a gyűjteményben elfoglalt helyük legfőbb meghatározójának, hanem a szövegfolyam belső összefüggését, érzelmi és logikai folytonosságát, azaz a kötetcímeiket elhagyva és a válogatott anyagot kerek egésznek tekintve is meghagytam benne az egyes kötetek ívét...” Orbán Ottó, *A magyar költészet kincsestára*. Orbán Ottó (válogatott versek), Bp., Unikornis Kiadó, 1998, 305.

4 pl.: „Orbán Ottó költészetéből egy bizonyos személyes és nemzedéki történet bontakozik ki...” Pomogáts Béla, *Tragédia és irónia. Orbán Ottó képe a történelemtől, Hungarológiai Közlemények*, 1997/1–2., 7. vagy: „Mai tapasztalatainkkal olvasva a válogatott verseket, általánosságban az mondható el, hogy egy költői szemlélet következetesen »végigírt regényét« foghatjuk kézbe, mely ráadásul az egész pálya – ha nem is radikális, de – részleges átértékelése-átértelmezésére ad támpontokat, méghozzá úgy, hogy ez magának a szerzőnek az újfajta hagyományteremtése” – írja Dérczy Péter *A magyar költészet kincsestára* Orbán-válogatásáról szóló kritikájában. Dérczy Péter, *Vagy-vagy – is-is. Orbán Ottó válogatott versei*, Élet és Irodalom, 1999/16., 17.

5 Orbán Ottó – Nádra Valéria, Írófaggató, Könyvhét, 2000/3., 14.

6 Uő, i. m., uo.

mata van ennek a történetnek, utalások is rá, különféle versekben, és a történet is úgy nagyjából meg van írva abban az önéletrajzi darabomban [a Honnan jön a költő? című, 1984-es esszékötetében – Ny. G. Á.], amiben valami pályaképet, vagy nem tudom, minek nevezzem, próbáltam adni magamról.”⁷ Ez az említett önéletrajzi szándék szétválaszthatatlanul összefügg az Orbán-életmű egyes darabjaiban megszólaló, egységes és önazonos szubjektum kérdésével. Fontos azonban észrevennünk az Orbán Ottó verseinek túlnyomó többségében megszólaló lírai szubjektum állandóságtörekvése mellett a versek legtöbbször fókuszában álló, azokban megképződő, leírt-bemutatott versbeli „én” hozzávetőleges önazonosságát is.

Orbán Ottó verseinek esetleges „alanyi” vonatkozásai, önéletrajzi referenciái ugyanis nem kizárólag az életút adott történéseinek, konkrét eseményeinek rögzítésére, elmesélésére szolgálnak, hanem legalább ugyanolyan erős hangsúllyal kísérik meg e megverselt „én” világ- és történelemszemléletének, művészet-, irodalom- és nyelvfelfogásának,⁸ teljesként látott személyiségének (újra- és újra)bemutatását.⁹ A versek (mindig, eleve töredékekben megvalósuló) biográf törekvései tehát egyben elválaszthatatlanok egy egységes (ön)identitás megrajzolásai, leírási kísérletétől.¹⁰ Vagy, ahogy Vári György fogalmaz: „[H]a ez a sors a költészet részévé válik, ha az életműben létrejön egy figura, akinek alakja rávetül az életrajzi szerző alakjára, akkor már aligha vitatható Szerb Antal megállapítása: a sors maga is szöveggé válik és része lesz az életműnek. Orbán Ottó költészete olyan költészet, mely egy költőszerep megalkotásáért küzd, számot vetve ennek a szerepnek az elbizonytalanodásával.”¹¹

Orbán Ottó életművében azonban folyamatosan megvannak olyan műfaji határátlépési gesztusok, amelyekhez hasonlatos átjárhatóságot a pályatársak közül leginkább Tandori Dezső munkássága esetében figyelhetünk meg.¹² S noha Orbán Ottó művészetére nem igaz, hogy „...könyveinek hagyományos műfaj szerinti besorolása maga a megtestesült képtelenség”,¹³ az Orbán-esszék, -cikkek és -nyilatkozatok, valamint a versek oda-vissza és egymásra utalások, tematikus metszéspontok olyan kusza összefüggésrendszerét¹⁴ hozzák létre, melyben eligazodni hovatovább a Tandori-oeuvre műfaji feltérképezéséhez hasonlóan képtelen vállalkozás volna. Egy (minden esetben) közös pont azonban mégis megfigyelhető e más-más műfajú írások képezte közös halmazban: nevezetesen a rend-

7 Orbán Ottó – Kabdebó Lóránt (szerk. és jegyz.: Nyerges Gábor Ádám), *Színpompás ostrom lángoló házakkal*, Bp., Magvető Könyvkiadó, 2016, 212.

8 „Kritika-, tudomány- és elméletbírálat, valamint töredékes műhelyvallomása és ars poeticája azonban lappangó párhuzamos életrajznak látszik.” Bodnár György, *Orbán Ottó esszéi és az irodalomtudomány*, Hungarológiai Közlemények, 1997/1–2., 63.

9 „A nyelvbe való temetkezés képzetköre az önéletrajzi elemeket szoros kapcsolatba hozza poétikai vonatkozásokkal...” – írja Bónus Tibor *Orbán Hatvanadik évére* című verse kapcsán. Bónus Tibor, „*En ejtem a szót, de más beszél*” (?). *Imitativ formációk Orbán Ottó költészetében*, Hungarológiai Közlemények, 1997/1–2., 49.

10 Prágai Tamást idézve: „Orbán Ottó költészetének besorolhatatlansága szerintem sem olyan vonás, amit mentegetni kellene (...), hanem egyfajta »aktuális« létértelmezési problémára adott költői válasz, vagy, éppenséggel megfordítva, olyan létértelmezési stratégia megnyilvánulása, melyben maga az alkotás hangsúlyos szerepet kap.” Prágai Tamás, *i. m.*

11 Vári György, *A megtalált szerep. Orbán Ottó: Az éjnek rémjáró szaka*, Jelenkor, 2003/5., 527.

12 „Tandorinál egy idő óta mintha elszakadtak volna az irodalom műfajhatárai, s szövegei rejtélyes, de áttekinthető módon, átfolytak egymásba...” Margócsy István, *A komplett Tandori = M. I., Eleven hatvány. Kritikagyűjtemény*, Pozsony, Kalligram Kiadó, 2015, 174.

13 Uó, *i. m.*, uo.

14 Pl.: „Az ő esetében nem egyszerűen magánhasználatra szánt újraolvasásról van szó, amely megerősíthetné a költői opciókat, összevethetővé tenné a saját teljesítményt másokéval. Egyben azt is jelenti, hogy a korai/korábbi versek olvasatai feltűnnek az írásaiban: értelmező jellegű szövegekben és versekben egyaránt.” Balázs Imre József, *Az újraolvasás feltételei. Orbán Ottó: Összegyűjtött versei*, Jelenkor, 2006/2., 226.

kívül sűrűn felbukkanó én-momentumok, én-leírások tárgyának egységes kép(zet)e.¹⁵ Nem csak arról van itt szó (habár a vizsgálati szempontok kitágítását a líra műnemén túlra már talán önmagában ez is indokolná), hogy Orbán Ottó értékező prózájának, esszéinek megannyi önéletrajzi és ars poetikus, mesterségről, világszemléleti és -felfogásbeli kérdésekről (s ezeknek az életút konkrét, referenciális pontjaihoz történő, asszociatív hozzákapcsolásával) szóló, egyes passzusai gyakran nagyfokú, nemritkán szövegszerűen is kimutatható¹⁶ egyezést produkálnak későbbi vershelyekkel¹⁷ (lehetővé téve ezeknek akár más műfajú-műnemű, korai „versvázlatokként”-váltakozatokként való olvasását is), valamint, hogy Orbán Ottó esszéiben és nyilatkozataiban rendre „újramond”, újraértelmez (ismét: a konkrét versekkel, vershelyekkel szövegszerűen nagyfokú egyezést mutatva) korábbi verseiben is „feldolgozott”, megírt témákat, emlékeket, eseményeket.¹⁸ Orbán Ottónak e megnyilatkozásai nem pusztán verskommentárok, hanem, ahogy Faragó Kornélia is írja

---

15 A nyilatkozatok és versek konstruálta szubjektumok szorosnak tételezett kapcsolata nem kizárólag jelen írás leleménye, hiszen például Vári György korábban már idézett kritikájának szellemiségétől sem áll távol: „Orbán interjúiban is gyakran elmondta, hogy háborús félárvaságát, gyermekéveit és hosszú, súlyos betegségét költői szempontból szerencsének tekinti... (...) A versek beszélője szintén így, ennek a történetnek megfelelően formálódik meg.” (kiemelés tőlem – Ny. G. Á.) Vári György, i. m., 528.

16 Pl.: „De ez a valami nem csak a háborús csontozat volt, illetve az, de valamiképpen az irodalom által is megedzve, hisz csalódni csak azért csalódhattam az irodalomban, mert már otthon voltam benne. Gazdagabban a fölismeréssel, hogy még az olyan változékonyság is, mint az enyém, rejt valami szilárd magot; legföljebb ez a mag egyébben sem szilárd, mint a kitartásban, mellyel változékonyságát őrzi.” Orbán Ottó, *Honnan jön a költő?*, Budapest, Magvető Könyvkiadó, 1980, 98–99. Vö. (Angyalosi Gergellyel jóval később lefolytatott vitáját, melynek lényeges, szimbolikus pontja lett a „sugárzó, szilárd mag” képe-képzete): „Miféle szilárd mag sugárzik a romok alól, / (...) / Darabjaira széteső személyiségünk / minden szilánkjával az Egészre mutat.” Orbán Ottó, *Egyik oldaláról a másikra fordul; él*, Budapest, Magvető Könyvkiadó, 1992, 40.

17 Ld. pl. Orbán Ottó – Kabdebó Lóránt, i. m., 244–245. (különösen: 161. lj.) Egy másik példa ugyanerre: „De visszatérve a versírási lázhoz, amikor ez kitört, Zoli meghívta hozzánk Weöres Sándort. Török Erzsí, Farkas Ferenc és Weöres Sándor együtt jöttek ki. Arra emlékszem, hogy Sanyikán egy hihetetlenül koszos fehér ing volt, és hogy egyáltalában nem olyan volt, mint amilyenek egy költőt, például Petőfit, elképzeljük. A költőről annyit akkor már tudtunk, hogy féldáldat fekszik a földön, és a vérével írja a porba, hogy »Hazám!«, vagy valami ilyesmit. Ezt nagyon nehéz volt elképzelni erről a kis emberről” – nyilatkozza Orbán Kabdebó Lórántnak folytatásos életmű-interjújukban 1987. december 1-én. Vö.: az alábbi részlet az 1990-es *A kozmikus gavallér* kötet *Merülő Orfeusz* című („A 75 éves Weöres Sándornak” ajánlott) verséből való – 1988-as datálással: „A józan ész főlháborítja, hogy a költészet nem való semmire. / Mentoe a menthetőt, egy falvédőt remekel s fölalkasztja a falra: / a költő oldalvást elnyúlva a földön haldokol / s vérével írja a porba: »Hazám!«” Orbán Ottó – Kabdebó Lóránt, i. m., 66. Orbán Ottó, *A kozmikus gavallér*, Bp., Orpheus Kiadó, 1990, 83.

18 Számos hozható példa közül ragadtam ki a Szabó Lórinccel való majdnem találkozás anekdotáját (ebben az esetben megfigyelhető, hogy a vélhetően már sokszor újramesélt „sztori” végző retorikai-frazeológiai és narratív szerkezetét a versben „rögzített” történetváltozat szilárdítja meg a későbbi felemlegetésekhez; amennyiben Orbán itt lényegében képektől lecsupaszítva, de ugyanazt a narratív-logikai struktúrát használva „átteszi élőbeszédbe” a felidézett vershelyet): „– Élőben nem találkoztál vele? – Ebben az utolsó kötetemben, azt hiszem, benne van az a vers, amit arról írtam, hogy miért nem találkoztam vele. Mert figyelmeztettek, mielőtt elmentem volna, megkérdezte, nem szó szerinti nyíltsággal, de félreérthetetlenül, hogy nem valami zsidó gyereke-e az, akit hozzá akarnak küldeni. Mire fölfolytantam, és mondtam, hogy akkor találkozzon vele a franc, és nem mentem el hozzá. Úgyhogy nem találkoztam vele, csak költőként volt jelen az életemben.” Orbán Ottó – Kabdebó Lóránt, i. m., 119–120. Vö.: „Süvölvény-költő koromban be akartak mutatni egy klasszikusnak. / Szabó Lórinccel nyöszörgött: Aztán... az a fiú... nem olyan? / Nem tartoztam egy földi fajhoz sem, tizennyolc éves voltam, / angyalnemű, a nyelvemen egy tűzgomoly: / ezt kérdezte? találkozzon vele a franc! / Aztán felnöttem és a sötét, kátyús kanyargás egy szakaszán / az ő versei voltak az útmenti lámpasor” Orbán Ottó, *Ember és műve = A kozmikus gavallér*, Budapest, Magvető, 1987, 58.

az orbáni értekező prózáról: „Orbán Ottó ezt a műfajt mint számára érvényes kifejezőmódot egy világ- és önértelmezési pozíció kialakításának segédtereként vette birtokba...”¹⁹ A kapcsolódási pontok döntő relevanciáját ugyanis, úgy gondolom, az adja, hogy a belőlük kirajzolódó, bennük megképződő személyiség egyazon identitáskonstrukció jegyeit mutatja mindvégig: az Orbán-versek, valamint -esszék és -nyilatkozatok megszólalója és tárgya is jellemzően ugyanaz az „én”.

Ez az összefüggés teszi számomra indokolttá, hogy az Orbán-versek „én”-jének vizsgálata során ne valamiféle vélelmezett alkotói autoritásból eredeztetett jusztfikálási szándékkal, hanem a „teljes” Orbán-életműben folyamatosan megképződő és azt alakító identitásrajz minél pontosabb elkészítése érdekében idézzem és értelmezzem Orbán Ottó versei mellett időnként értekezéseinek, esszéinek, cikkeinek és bizonyos (nagyobb lélegzetű) nyilatkozatainak – tehát „önállító, önérvényesítő, énlétrehozó”²⁰ beszédének – is egyes, a versek „én”-jével kapcsolatba hozható,²¹ az „én” megkonstruálása szempontjából releváns szöveghelyeit.

Hagyományviszony, „egyénségprobléma”

Az Orbán-líra egyik lényeges problémacsoportja a költői-irodalmi (tágabb értelemben véve a „teljes” kulturális) hagyományhoz való viszonyulása. Ez esetben valóban indokolt problémák csoportjáról is beszélünk, mivel a kérdés nem pusztán arra korlátozódik, milyen hatástörténeti jegyeket mutatnak Orbán költészetének egyes időszakai. (Noha fontos megjegyezni, hogy a pályakezdő Orbán Ottó – a maga idejében konzervatívabbnak, konvencionálisabbnak ható – költői hatásbefogadó gesztusai és eljárásai többnyire eltérnek az akár az 1970-es, '80-as években, akár a későbbi időszakokban Orbán művészetére jellemző korábbi, illetve a vele kortárs irodalmi teljesítményekhez, művekhez, alkotókhoz kialakított viszonyulás jellegadó metódusaitól, mintázataitól.)

Orbán (mindenkori) hagyományviszonya, -felfogása ugyanis érdemben befolyással volt ars poeticájára (s ebből következően verseinek jelentékeny hányadát kiadó ars poetikus csoportjára is), parodisztikus eljárásaira (egyáltalán, paródiái külön műfajként, külön verscsoportként való létrejöttére avagy létre nem jöttére is), esszéírói-értekező munkásságára is éppúgy, mint adott alkotói periódusa költői eszköztárának kialakítására, összetételére és annak arányaira is.

S mindezek mellett, illetve ezektől korántsem függetlenül, legfőképp: ez a költői önkép, identitás meg- és mindenkori újraképzésének egyik legfőbb befolyásoló tényezője, változója.²² Számos felhozható példa közül álljon itt egy idézet az orbáni ars poetikus-

19 „Orbán Ottó, esszéiből ítélve, a másként-szólásnak azt a módját választotta, amely – a költőtől nem távolesően – a tanú számára lehetséges dimenziókat is kidomboríthatja, az extratextuális mezőből gyűjtve információt, referenciális szöveg módjára. Ez a szövegfajta a világ történéstényeiből poetikus alakítás, átalakítás nélkül, konstituálódó én megnyilvánulásmódja.” (kiemelés tőlem – Ny. G. Á.) Faragó Kornélia, *Esszépróza, performativitás, Hungarológiai Közlemények*, 1997/1–2., 65–66.

20 *Uő, i. m.*, 66.

21 A fentiek értelmében ugyanis Faragó Kornélia általánosítását [„A költői ének a költőtől világosan megkülönböztethető identitása van. Az esszében konstituálódó identitás közelebb áll a szerzői személyiséghez” (kiemelés tőlem – Ny. G. Á.)] legalábbis az orbáni versbeli, esszébeli és szerzői énkonstruációk kapcsolatrendszerében nem találom helytállóknak. *Uő, i. m.*, uo.

22 Noha más szempontból szemlélve az Orbán-lírárt, részben más eredményre is jutva, Bónus Tibor is hasonló észlelésről tudósít hagyományviszony és identitás kapcsolatára (is) utalva: „Az életért való küzdelem tematikus »megjelenítése« és A költészet hatalmának rekontextualizáló műveletei ezen értelmező

önidentifikációs dokumentumok egyik legfontosabbikából, az 1980-as *Honnan jön a költő?* című esszéketből: „[A]z irodalmi hatás – szellemi bankügylet. Minden a felek hitelképességén múlik. A plágium – vetjük a magunk erőét az Illés Endréé²³ mellé – mindenekelött: egyéniség-probléma.”²⁴ A kifejezést („egyéniességprobléma”) nemcsak találó mivolta miatt tartom fontosnak kiemelni Orbán költészetével kapcsolatban, hanem akár azt is megvilágítandó, hogy a fentiek fényében milyen fontos identifikációs, „egyéniességproblematizáló” gesztusokkal él (számos alkalommal) önmagáról, költői attitűdjéről nyilatkozva²⁵ a szerző, mikor önleírásaiban, -értelmezéseiben rendre (általában több-kevesebb ironiával, de – a kontextusból mindig kideríthető módon – sosem csak viccelve) komoly hangsúlyt kap önnön, kvázi „kalóz”²⁶, „rabló” vagy „szarka” természetere. Egyszersmind fontos nemcsak leírandó jelenségként, hanem annál összetettebb (egyéniesség)problémaként is tekintenünk a hagyomány által is nagymértékben befolyásolt-alakított önidentifikációs kérdésre, melyről gondolkodva az önironikus felhangok mellett érdemes felfigyelnünk az „én” meghatározó(hat)atlanságának állandó újra- és újrakonstruálásával járó eljárások, ha át is ironizált, de korántsem elviccelt reprezentációjára is: „A kisebb versek között volt egy Walt Whitmanról szóló darab, egy poétikai öszvér, afféle zárt szabadvers, melyben rajta kívül senki más nem volt jelen, csak én, de ez az ÉN többé nem volt azonos azzal a személlyel, akitől oly hevesen óhajtottam megszabadulni: már érződött rajta a kétirányú kísérlet szakmai tapasztalata. Az történt tehát velem, ami minden korok fiatal költőjével, aki újra és újra két pisztollyal a kezében áll ki az országútra, hogy megállítsa az arra haladó postakocsit: »Mars ki«, mondja tisztelettől elfúló hangon az elődöknek, majd zsebében a szákmánnyal eltűnik abban a sűrű ködben, melynek köznapi neve: a jövő. Ami engem illet, arcatlanságomért ott bűnhődtem meg, ahol az a legérzékenyebben érintett, a verseimben. És ez így volt rendjén, egy zokszavam sem volt. Tiltakozni én mindig is az ellen tiltakoztam, hogy becsületes, országúti rabló létemre sanda zsebtolvajként fogjanak pörbe.”²⁷ Valamint hasonló, belső küzdelmekkel járó (s a más költőkhöz való viszonyulás, hatásbefogadás

---

mentén egy olyan nyelvkritikai attitűd poétikai megnyilvánítóként is figyelembe vehetők, amely nem hajlandó belenyugodni a beszélőnek a nyelvre való szükségszerű és folyamatos beletemetkezésébe, vagyis abba, hogy az írás (écriture) leválik írójáról. Az az orbáni erőfeszítés, amely arra irányul, hogy a költő kötetéről kötetre újjáélessze verseit s önmagát mint nyelvi fikciót, az újraéledés »melléközöngéivel« is terhes kötetcímeiben is megnyilvánul (A keljőljancsi jegyese, Egyik oldaláról a másikra fordul; él)...” Bónus Tibor, *i. m.*, 50.

23 „Illés Endre a múlt századi magyar dandy, az Anyegint fordító Bérczy Károly plágiumügye kapcsán időproblémának nevezi a plágiumot.” Orbán Ottó, *Honnan jön a költő?*, Budapest, Magvető Könyvkiadó, 1980, 55.

24 Uó, *i. m.*, 57.

25 Hogy mennyire alapvető szövege az orbáni identitáskonstruálásnak az alábbi mű, az is szemléltetheti, hogy Orbán Ottó később, Kabdebó Lóránt vele készített életműinterjújában „magamról írt pályaképet” gyanánt aposztrofálja. Figyelembe véve, hogy a magyar irodalomban szinte egyedülálló jelenség a saját költészetnek egész kötetnyi pályaképet, afféle sajátos önmonográfiát szentelés gesztusa, úgy vélem, e jelenség (természetesen megfelelő távolságtartással kezelt) vizsgálata és figyelembevételre nagyon is indokolt. A *Honnan jön a költő?* (és annak kvázi „holdudvaraként” a szerző számos más helyütt olvasható önértelmezése, prózai ars poeticája) az orbáni önmítizálás és identitáskonstruálás olyan nagyságrendű, formabontó gesztusa(i)t dokumentálja, melyek meglete az értelmező számára is szokatlan helyzetet teremt – elsősorban figyelembevételük és a velük foglalkozás metódusa tekintetében.

26 Csak a legkézenfekvőbb példával élve, 1993-as kötetének egyöntetűen önironikus önarckép-változaként értelmezett címét említhetjük: *Kocsmában méház a vén kalóz*.

27 Orbán Ottó, *Honnan jön a költő?*, Budapest, Magvető Könyvkiadó, 1980, 62–63. Vö.: „Na most az történt, hogyha én valóban egy zsebtolvaj lettem volna, mint ahogy sok helyütt úgy tűntem föl, akkor az értékemnek nagyot kellett volna esnie ezen a tőzsdén. És ez a tőzsde valahogy nem úgy reagált, ahogy egy lopott érték esetében szokásos.” Ezt Orbán Lengyel Balázs egy kritikájának egyik állítására visszautalva mond-

felől közelítve levezetett) identifikációs folyamatleírásba, vallomásba ütközünk a *Honnan jön a költő?* egy másik fontos szöveghelyén is: „A föltámadás elmarad verseiben éppúgy megtalálható más költők rám tett hatásának nyoma, mint korábbi kötetekben, de a viszonyom ezekhez a költőkhöz alapján más lett. Hatottak rám, ez volt az egész. A szó köznapri értelmében hatottak rám; mondhatnám, a szarkaösztön működött bennem, egyszerűen nem volt szívem otthagyni valamit, ami olyan csábítóan csillogott. De a hatástól többé nem vártam mást, mint bármelyik költő; időleges fölfrissülést, a meleg fürdő pezsdító hatását a bőrömön; a csontjaimig többé nem ért a meleg. Mármost hogy miért? Azért-e, mert csontjaim csak időközben lettek? Kétségkívül magyarázat lehetne ez is, de ez a magyarázat bosszantóan biblikusnak tetszik. »A tékozló verstolvaj megtérése.« A baj csak az, hogy engem már a romlásba is az »egyénietlen« egyéniségem vitt, kellett tehát csontnak lenni eszmei lényemben korábban is, legföljebb nem egészen tudtam, hogy mi az; másfelől viszont »egyéni« egyéniségként sem tértem jó útra, gyűjtögető életmódom megátalkodottan tovább folytattam, fűtyülve az illemszabályokra, mint eddig is, igazi vadorszóként. Épp csak többé nem vártam valami olyat a verstől, amit csak naív fiatalember várhat tőle, hogy irodalomként is a csontomig hasson; az irodalomtól azt, hogy megoldás lenne bármire, akár csak arra, hogy én magam hogyan írjam verseimet. Az eltelt évek valahogy mégiscsak fölszabadítottak. Többé nem kellett teljes lényemet ütköztetnem azokkal a költőkkel, akiktől valamit el akartam tanulni. Valami megszilárdult bennem. De ez a valami nem csak a háborús csontozat volt, illetve az, de valamiképpen az irodalom által is megedzve, hisz csalódnai csak azért csalódhattam az irodalomban, mert már otthon voltam benne. Gazdagabban a fölismeréssel, hogy még az olyan változékonyság is, mint az enyém, rejt valami szilárd magot²⁸; legföljebb ez a mag egyébben sem szilárd, mint a kitartásban, mellyel

---

ja (Kabdebó Lóránt 1987–88-ban, vele készített életműinterjújában). Orbán Ottó – Kabdebó Lóránt, i. m., 235.

Az említett cikkben így fogalmaz Lengyel (az angol nyelvű írást saját nyersfordításomban idézem): „Egyik mesterének, akinek igen sokat köszönhet, egy alkalommal tudtára adta, hogy számos másokhoz tartozó szó [az eredetiben: „many words of others” – Ny. G. Á.] hallható a verseiben; Orbán erre, büszkeségében megsérte, egy esszében reagált. Kritikusai, köztük én is, megpróbálva helyrehozni a helyrehozhatatlant, rámutattunk ezekre: Pilinszky szikár verselésére és Ginsberg zabolázatlan szabadversformájára. Válasza e jogtalannak érzett vádakra egy fél esszékötetet tett ki (*Honnan jön a költő?*, 1980). Új verseskötetében viszont (Szép nyári nap, a párkák szótlánul figyelnek) a következő sorokra bukkanunk *Egyéniség* című versében: „Fiatallal fejjel egyéniség akartam lenni, / ezért aztán kiraboltam Ginsberget és Pilinszkyt; / megvártam, amíg befordulnak a sarkon, és zutty... / Ma már fűtyülök az antológiákba zsúfolt lehetőségekre”. Ez azonban nem más, mint egy már jóval korábban végbement változás regisztrálása. A felnőttlét, érettség és egyediség jelei. Orbán ma már megengedheti magának, hogy ne törődjön az antológiákkal, a mások által kínált költészeti lehetőségekkel, hiszen ma már nem kell keresgélnie saját egyéniségét, költői hangját és világát. Ezek megléte tényszerű és tagadhatatlan.”

Lengyel Balázs, *Vintage poetry in. The New Hungarian Quarterly*, 1985/97, 167.

28 Weöres és Illyés kapcsán is hasonló szavakkal fogalmaz meg hasonló jelenséget („egyéniségproblémát”) Orbán: „Ha ez nekünk hihetetlenül hangzik is, Oklahomából nézve Weöres és Illyés sok tekintetben rokon költőnek látszanak. Épp legnagyobb erényük, egyéniségük mindent vagy majdnem mindent magukba olvasztani képes hódító ereje látszik kaméleon természetű barokknak, színes gyöngéségnek. Röviden: a hozzászólók egy része a jellegzetesen magyar hiányolja Weöresből, és – itthon hasznosítható tanulságként említem – a beszélgetés során szóba került Illyésből nem kevésbé. (...) »Hanem – fejeztem be – egyvalamit ne felejtünk el. Ennek a próteuszi alakzatnak vasból van a gerince; a szemre állhatatlan gomolygásnak szilárd magja van, melyet ha másról nem is, makacs vonzásáról biztonsággal fölismerhetünk: Illyésnél a »nép« eszméje, Weöresnél – képzeljünk el egy fordított atommodellt – maga a mindenség a mag – a kiindulópont ellentétes, az eredmény mégis hasonló: a költészetükön átsugárzó, a kétségbeesés hangszerén is játszó, mégis mindent magába békítő ember- és emberiség szeretet.«” Orbán Ottó, *Oklahoma aranya* = O. O., *Cédula* a romokon. *Esszék és egyéb arcátlanóságok*, Magvető Könyvkiadó, Budapest, 1994, 37.

változékonyságát őrzi.²⁹ Azaz föltaláltam a magam relativitáselméletét. Az egyéniség kérdéskörét, melyet nagy naívan meghaladni óhajtottam, persze nem haladtam, mert nem haladhattam meg, de valamin azért sikerült túllépnem. Sikerült kikényszerítenem az új földadatot. Magamat, most már akár iskolás értelemben vett egyéniségként is; a viszonylagosságoknak ebben az újonnan fölfedezett világában ez már nem fenyegetett a lemeredés veszélyével. Kezdték a valóság másképp érdekelni. Kezdték érdekelni a részletek.³⁰

A fenti idézetben felvázolt határtapasztalat leírása egy olyan személyiség rajzát rejti, mely valójában változékonyságában, változásra képes mivoltában (is) őrzi³¹ önanonosságát. Orbán Ottó kedvelt eljárása ez a fajta paradoxitással operáló érveléstechnika: egy nem stabil identításkonstrukció (mely instabilitásában is valamiféle rejtett, biztos alappilléreken nyugszik, tehát, mondhatni, „mélyszerkezete” mégis stabil) éppen instabilitási képességének tulajdonságában képes folyamatosan önmagához hű maradni. A kötetben 1976–77-re datált írásból kirajzolódó személyiségkonstrukció érdekes összecsengést mutat a Kulcsár Szabó Ernő 1993-as irodalomtörténetében olvasható orbáni költészetleírás egy fontos megállapításával: „olyan reflektált szemléletmód [uralja a versek hangnemét – Ny. G. Á.], amely sajátos, kettőző értéktávolatot vetít vissza a változatlan alaphelyzetre”. Ahogy nem is kézenfekvő, úgy nyilvánvalóan nem is véletlen, hogy az Orbán Ottó által a '70-es évek második felében (nyilvánvalóan „belülről”) megrajzolt identitáskép és a Kulcsár Szabó Ernő által (kívülről), más szempontok alapján felvázolt orbáni pályakép egy lényeges ponton nagyon hasonlót állít. Az önmagát (csak?) folyamatosan megújítva, állandó megújulásban megőrizni képes identitás rajza, valamint a lírai hagyománnyal jellemzően megújítva megőrző viszonyt ápoló költészet leírásai olyan költői attitűdöt sugallnak, amely esetében voltaképp belső működési elvéből, saját identitását folyamatosan (át- és újra)formáló, belső törvényszerűségből következhet, hogy a rá jellemző „...utómodern alapozású nyelvi magatartás éppen azzal utal vissza a maga költésztörténeti eredetére, hogy attól eltávolodva sem olovad bele az új szenzibilítás poétikájába.”³²

Don Quijote és a recepció

Nem véletlen, hogy Dérczy Péter Orbán Ottó-esszékötetébe bevezetésében épp az orbáni személyiségkonstrukció e sajátosságában fedezi föl a költő recepciója sajátos diszkrepanciáinak eredőjét, megítélésének, kánonbeli helyzetének mindig „köztes” mivoltát (mely köztességet közelítése egyik vezérmotívumának is megtesz). („Mindez visszavezethető az általában vett egyéniség, személyiség problémára.”)³³ Összefoglaló leírása kihangsúlyozza, hogy Orbán korai költészetének kritikai fogadtatása során a szerző legtöbb kritikus a épp azt nehezményezte, „hogy versei mögött nem érezhető egy határozott, azonosítható alany, beszélő”.³⁴ Mikorra pedig „az irodalom és az esztétika terén többféle megszólalási módnak, illetve szemléletnek is megnyilatkozási lehetősége teremődött – tehát a hatvanas évek végétől kezdve a hetvenes

29 Vagy pl.: „Földhöz ragadt alak vagyok; / a mindenség úgy játszik velem, ahogy akar. / De miért lennék éppen én más, mint a lényege, / az állhatatlanságában szilárd változatosság?” Orbán Ottó, *A fényes cáfolat*, Budapest, Magvető Könyvkiadó, 1987, 13.

30 Orbán Ottó, *Honnan jön a költő?*, Budapest, Magvető Könyvkiadó, 1980, 98–99.

31 „...a jelenben beszélő beszédhelyzetét az önazonosság megőrzésére való törekvés határozza meg...” – írja Bónus Tibor az Orbán-versek alakmegidéző stratégiai kapcsán. Bónus Tibor, *i. m.*, 50.

32 Kulcsár Szabó Ernő, *A magyar irodalom története 1945–1991*, Bp., Argumentum Kiadó, 1993, 137.

33 Dérczy Péter, *Között. Esszé Orbán Ottó költészetéről*, Bp., Magvető Könyvkiadó, 2016, 13.

34 Uő, *i. m.*, uo.

években – akkor az Orbán Ottó-féle líra már könnyedebben integrálódhatott az akkori kánonba, s az orbáni szubjektum-nélküliség, vagy inkább úgy fogalmazok, individuuum-probléma kevésbé tűnt föl, sőt az időközben jelentkező újabb lírai törekvések fényében jöszörelvel már fel sem tűnt, noha költészetén a gyanú árnyéka rejtve mégis rajta maradt.³⁵ Ennek oka pedig, hogy az úgynevezett lírai „posztmodern fordulat” után „ugyanaz az individuuum-probléma újra előkerült, csak épp ellenkező előjellel, mint korábban. Az új kritika ekkor az orbáni líra és versbeszéd legnagyobb problémájának a túlzottan is, túl direkten is határozott személyiséget látta, amely személyiségnek és a rajta keresztül megalkotásra kerülő beszédnek a hitelességét vonja kétségbe a posztmodern korszakban.”³⁶ Mivel „az értékek relativizálódásának idejében, amikor nem beszélhetünk centrális igazságokról, vagy pontosabb így: igazságról, amikor valójában nincs mihez viszonyítani, s amikor a klasszikus modernséghez mérve is az individuuum elemeire esik szét, akkor csak beszédmódok és szubjektumok hierarchizálatlan egymás mellett létezéséről szólhatunk, amiben az én-nek nincs kitüntetett szerepe”.³⁷ Ebből a paradigmából, líraértelmezési horizontból nézve könnyen belátható, miért tűnhetett Orbán Ottó költészetének nagyszabású kísérlete, tehát az én egyszékes egészként való elgondolásának és felmutatásának pályája egészen végigvonuló törekvése, a változékonyságot nem egy töredezett vagy többnemű, hanem egyszékes identitás szerves alkotóelemeként elgondoló felfogás megkésettnek vagy avítottaknak, de legalábbis a regnáló véleményformáló paradigmába nem problémátlanul beilleszthető teljesítménynek. Emiatt jut Dérczy arra a következtetésre, hogy Orbán pályaképének (vagy legalábbis: befogadástörténetének) fő kérdése ez a bizonyos „egyéniségprobléma”: „Tehát annak, aki meg akarja írni Orbán Ottó költészetének történetét, azt kellene megírnia, (...) miképpen fogható föl egy olyan költészet és beszédmód, mely ugyan a befogadás számára alapvetően mindig azonos és állandó (vagy legalábbis viszonylag keveset változó) struktúrákat, poétikai és nyelvi, szemléleti és vilásképi értékszerkezeteket kínál föl, a hatása és értelmezése mégis koronként akár homlokegyenest ellenkező lesz.”³⁸ Egyben ez a belátás és helyzetelemzés szolgálhat talán legélesebb magyarázatul arra, hogy rendre miért pozicionálja magát (ismételten: verses és esszé- vagy interjúbeli megnyilatkozásaiban egyaránt) Orbán Ottó tragikomikus módon rossz korbá született, megkésett, fonák módon (irodalmi értelemben véve) konzervatív alakként, mely szerepkört-pozíciót afféle sajátos Don Quijote-pozícióként értelmezek. Nem véletlen, hogy Orbán egyik kedvelt paradoxá, a balek-értékkörző (anti)hősé egyik legkorábbi megjelenési formájában, *A föltámadás elmarad* kötet *Ugatás üdvösségért* című versében így, a „balekség” toposzát épp La Mancha lovagja figurájának megidézésével összekapcsolva tűnik föl, akinek szélmalomharcában egyszerre fedezhető föl a megkésvé, rossz időbe született hős figurájának szomorú komikumuma és dacos, kvázi-heroikus egyedisége, vállalt szubjektivitásának, a társadalom egészéhez asszimilálódni való képtelenségének pozitívként megítélt felfogása is.³⁹

Ezt a szerepfelfogást a legszemléletesebben talán a *Cédula a romokon* esszékötet *Önarckép mocsári szörnyel* című írása tükrözi (mely egyszersmind az *Egyik oldalról a másikra fordul; él kötet fülszövegeként is szolgál):*

35 Uő, i. m., uo.

36 Uő, i. m., 14.

37 Uő, i. m., uo.

38 Uő, i. m., 15.

39 „nincs több álmatag utazás, a nyomorral szembesít minden ismeret, / a gyászos magánügy gyászosabb közügyekre kancsít, / (...) / halandó vérem és valóm, hasadt tudatom vörös remekműve, / ki kőszén-orról utálad egy-a-sok közül emberarcomat, / tátsd ki a szád, te néma, a mozdulatodádal ugasd, / (...) / sejt a sejtnek, csont a csontnak jelentse, / nád-dárdájával a balekok balekja, Don Quijote eljött / a fekete szélmalommal vívni”. Orbán Ottó, *A föltámadás elmarad*, Magvető, Budapest, 1971, 117.

„Harminc éven át birkóztam a mocsári iszapban megbújó szörnyvel, mely a poétikai állathatározóban a Költői Én nevet viseli. Az előző nemzedék utóvédjeként kóválygó, lelkes ifjú, aki 1954-ben aktatáskájában ezer örökbecsű remekművel járkált Budapest utcáin, még épen és sértetlenül kapta örökbe a költészet kozmikus elhivatottságába és világhódító hatalmába vetett hitet, de csak azért, hogy néhány év múlva ugyanő, a nála is fiatalabbak frontharcos földértőjeként vetődve a klasszikus értékek kiégett kastélyába, a föltépett nyelvi padozat és a megrendült egyéniségkép látványától lesújtva e hit maradék foszlányait sebkötőzésre használja. (...) Most tehát, hogy kezemben győzelmem tanújelével, a hagyományosan merev énszerkezet helyett egy modernül hajlékonyan nagy nehezen kievickéltem a partra, a helyzetem legalábbis tragikomikus. Körülöttem egy mélyen kispolgári kor, a posztmodern dicső korszaka. Meggyőződése szerint a vers bohóság, a felnőtt férfi műfaja az esszé...”⁴⁰

---

40 Orbán Ottó, *Önarckép mocsári szörnyvel* = O. O., *Cédula a romokon. Esszék és egyéb arcátlanóságok*, Magvető, Budapest, 1994, 105.